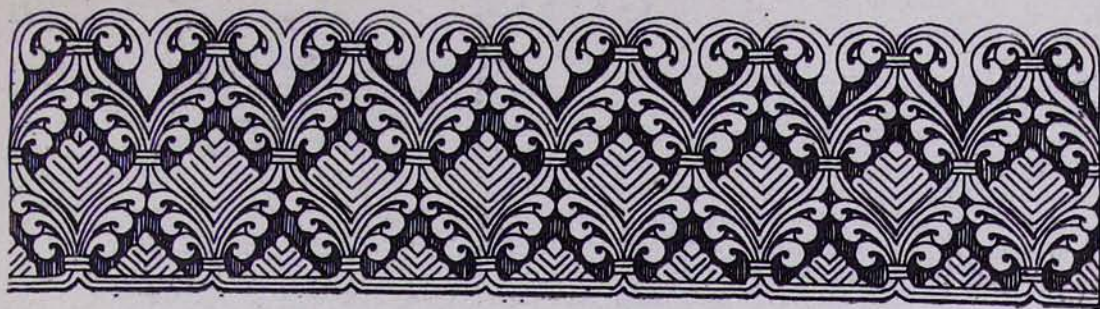

ՊՐՈՑ.-ԴՈԿՏ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵՅ-ՔԵԼ

(Գիտության վաստակավոր գործիչ)

ՄՅԻՔԱՅԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԸ

(Պատմական ակնարկ)

եր թվագրության և դարից է, որ Թրիխսին (Տիդիսը) շտապում է Վրաստանի մայրաքաղաք։ Իսկ մինչ այդ վրաց մայրաքաղաքը Մցխեթն էր, Կուր և Արագվի գետերի միախառնման անկյունում, որի դիմացը մեր օրոք ստեղծվեց Սովետական Վրաստանի անդրանիկ հիդրոկայան Զահեդը։

Վրաստանի քաղաքներից հնագույնի՝ քաղաքամոր՝ անունը թեև հայոց մեջ և, մասնավորապես, հայ մատենագիրներից մի երկուսի մոտ (Սովսես խորենացի, Անանիա Շիրակացի) հիշվում է Մցխեթ ձևով, սակայն այդ սխալմամբ է, որ, անշուշտ, պիտի ուղղել այնպես, ինչպես այն սովորաբար գործածվում էր և գործածվում է թե՛ վրացիների մոտ և թե՛ հայ մատենագրության մեջ։

Մենք ի նկատի ունենք, մի կողմից, «Գիրք թղթոց»-ը, իր սկզբնական հնագույն մասում, որ Ե—է դարերին է պատկանում, և մյուս կողմից՝ Ժ դարի պատմիչներ՝ Ուստանես Խաթակոպոս Ուռնայեցու (Նդեսացու) պատմության երկրորդ գրքը և Ահարոն երեց Վանանդեցու «Նունի խաչի պատմությունը», որ գործածվել են Մծիխթա, Մցհիթա և Մըց-խիթա ձևերը, որոնք համապատասխանում են ավելի շուտ վրացական «Մցխեթա»-յին, քան թե անգո «Մցխեթ»-ին։

Իսկ «Մցխեթա»-ն, որ կազմված է քա մասնիկով, այն է տեղանունների ցուցիչ վերջածանցով, ինչպիսիք են, օրինակ, Բիճվինքա Խոթրա, Չխիկվա և այլն, ընդգրկում է իր

մեջ մցխեթ արմատը, որը հանդես է գալիս նաև «Սա-մցխե» երկրամասի անվան մեջ։ Դա՛ նույն մեսխ ցեղն է (ալգակից Հայքի մոխ և մուր ցեղերին), որից առաջացել է «Մեսխեթ» աշխարհագրական անունը և որի հնագույն ձևը՝ Մեշխ կամ Մոսխ՝ պահպանված է Աստվածաշնչի մեջ (Մնդոց, Ժ 2, 23, Ա Մնացորդաց, Ա, 4, 17, Մարգարէություն նախալ, ԿԶ, 19, Մարգարէություն Նդե-կիէլի, ԼԲ, 26, ԼԸ, 3)։

Այսպիսով, Մցխեթա տեղանունը, որ կազմված է քա վերջածանցով, ինչպես և Սամցխե-ն, որ կազմված է սա նախածանցով (որոնցից քա-ն աշխարհագրական կետ է նշանակում, իսկ սա-ն՝ երկիր կամ երկրամաս)՝ բխելով մցխե կամ մեսխ ցեղի անունից՝ առնում է մեզ դեպի հեռավոր անցյալը, երբ Կուր և Արագվի գետերի միախառնման տեղում ու նրա շրջակայքում ապրում և գերիշխում էր այդ ցեղը, որը հետագայում ձուլվեց քարթլիկների կազմի մեջ, երբ հիմք դրվեց Խվերիայի (Վերիայի, Վիրբի) կամ Քարթլիի, այսինքն Արևելյան Վրաստանի պետությանը, հավանական է Բ—Ա դարերին մեր թվագրությունից առաջ։

Դ դարի 30-ական թվականներին Արևելյան Վրաստան մուտք է գործում քրիստոնեությունը, որ շուտով դառնում է պետական կրոն։ Վրաստանում քրիստոնեության մուտքով սկսվում է եկեղեցական շինարարությունը, առաջին հերթին, իհարկե, քաղաքամայր Մցխեթայում, որը դառնում է

Վրաց եկեղեցու Աթոռ, կաթողիկոսանիստ վայր և հոգևոր կենտրոն:

Մցխեթայի եկեղեցական շինարարությունը սկզբնական շրջանում շատ նման է եղել Հայաստանի քաղաքամայր Նոր-քաղաքի (հունարեն, Կայնեպոլիսի), հետագայում Վաղարշապատի, ինչպես նաև մարզպանական Դվինի շինարարությանը:

Ինչպես Վաղարշապատի Կաթողիկեն (Միածին Իջման Մայր Տաճարը) Դ—է դարերի ընթացքում շրջապատվում է Ս. Գայանեի, Ս. Հռիփսիմի, Ս. Շողակաթի (Մարիանեի) և Արապարի Զվարթնոց տաճարներով, նույնպես և Մցխեթայի կաթողիկոսանիստ Մայր Տաճարի շուրջը նույն դարերում կառուցվում են այսպես կոչված «Անտիոքի» եկեղեցի-վանատներ, «Զվարթ»-ն (բլրի Ս. Խաչը), իսկ ԺԱ դարից՝ Սամթավրոն, Ըհաշված, Կհարկե, քիչ հեռու գտնվող վանքերը (Զեղաղեի, Շիոմզվածի Զ դ.):

Ինչպես Վաղարշապատի Կաթողիկեի կառուցումը կապվում է Միածին Իջման տեսլան հետ՝ ըստ Հայոց դարձի պատմության, որի կապակցությամբ նրա (Կաթողիկեի) կենտրոնում ամփոփվում է Իջման սեղանը, նույնպես և Մցխեթայի Մայր Տաճարի սրբություն սրբոցն է կազմում այսպես կոչված «Սվետի ցխովեի»-ն, այսինքն կենդանի, կենաց, կենաբար սյունը՝ համաձայն Վրաց դարձի պատմության: Այդ «այան» տակ, որն իրենից ներկայացնում է քառանկյունի և քառասյուղ պատկերազարդված բավականին բարձր կերտվածք Տաճարի հարավային զույգ մուկների միջև և նրանց շարքում՝ ըստ ավանդության թաղվել է Փրկչի շապիկը¹. Ուստի և եկեղեցին կոչվել է «Սվետի ցխովեի», ինչպես այն հայտնի է մինչև մեր օրերը: Այս «այան» կապակցությամբ Տաճարի տունը սահմանվում է հոկտեմբերի 1-ին հին տոմարով, որ համընկնում է Ս. Կույսի «Գիտ գառուց» տոնին, ընայած այն հանգամանքին, որ սույն միջնադարում, երբ տեղի են ունեցել Տաճարի վերանորոգումները, եկեղեցին նվիրվել է «Շրկոտասան առաքելոց» անվան (ի դեպ, նշենք, որ Տաճարի ավագ խորանում—բեմում կրորածն պատի ամբողջ երկարությամբ ձևավորված է 13 կտրշ՝ Բրիտոտի և 12 առաքյալների խորհրդանշելով, իրականում՝ նստոցների կաթողիկոսի և հանդիսավոր դեպքերին նրան սպասարկող 12 եպիսկոպոսների համար):

¹ Այս խնդրի շուրջը տե՛ս Н. Марр. «Хитон Господень в книжных легендах армян, грузин и сирийцев». «Сборник статей учеников барона В. Г. Розена». СПб. 1897, стр. 67—96:

Մցխեթայի Մայր Տաճարը, ինչպես և Վաղարշապատի Կաթողիկեն սկզբում՝ Դ դարում՝ եղել է փայտաշեն. ապա Ե դարի երկրորդ կեսին, Վախտանգ Գորգասալ թագավորի (Վահան Մամիկոնյանի ժամանակակցի) օրոք, այն վերածվել է քարակերտ հսկայական բաղնիքայի (եռանավ անգղմբեթ երկարածիք շենքի), որ նման է եղել Դվինի բաղնիքայի նախնական կառուցվածքին:

Մցխեթայի և Էջմիածնի ու Դվինի կաթողիկոսանիստ Մայր Տաճարների սկզբնական կառուցվածքների հանգամանքները և նրանց նմանությունը, իհարկե, պատահական չէր, այլ առնչվում էր ժամանակի տգտն, որի ցայտուն արտահայտություններից մեկն էր մարզպանական Հայաստանի ոստան Դվինում 506 թվականին, հայոց Բագրեմ Ա և վրաց Գարեթի Ա կաթողիկոսների զվարթությամբ գումարված միասնական՝ հայոց, վրաց, աղվանից և սյունյաց եկեղեցական ժողովը²:

Զ դարում արդեն Հայոց և Վրաց աշխարհների միջև, ըստ «Գիրք թղթոց»-ի և Ուխտանեսն պատմիչի, «սէր և խնամութիւնք մարմնատրականք և հաղորդութիւնք հոգևորականք կատարէին ցնծալից ուրախութեամբ. աստի (ի Հայոց) ի Մծխիթայի ի Խաչ գալով և ալտի (ի Վրաց) և Սուրբ Կաթողիկէ»³: Այլև՝ «Ազատ մարդիկն, որ ի Հայոց, ի Վիրս խնամութիւն արարեալ էր, ի Սրբոյ Շուշանկայ պաշտօնն գային և ի Սուրբ Խաչ Մծխիթայի աղօթել և օրինաց հաղորդէին: Նոյնպէս և որ աստի (ի Վրաց) ալոր (ի Հայս) գային ի Սուրբ Կաթողիկէ և յայլ եկեղեցիսդ աղօթել»⁴:

Հայերն ու վրացիները, ըստ նույն «Գիրք թղթոց»-ի, Ուխտանեսնի և Մովսես Կաղանկատվացու, միասին էին «յաղօթս, ի կերակուր և յրմալիս, ի բարեկամութիւն, ի դայեկութիւն, աղօթիւք երթալով ի Խաչն, որ ի Մցխիթայի տեղօքն համբալի, և ի Մանգղեաց խաչն...»⁵:

Ժ—ԺԱ դարերը տնտեսական և քաղաքական մեծ վերելքի ժամանակաշրջանն էր

² «Գիրք թղթոց», Բիֆլիս, 1901 թ., էջ 180—184: — Կնիք հաւատոյ... յատուր Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալն, հրատ. Կարապետ եպիսկոպոսի (Տեր-Մկրտչյան), Էջմիածին, 1914 թ., էջ 139—142:

³ «Գիրք թղթոց», էջ 164 (ընդգծումները այստեղ և ստորև մերն են—Լ. Մ.-Բ.):

⁴ Նույն տեղում, էջ 178:

⁵ Նույն տեղում, էջ 194: Մովսես Կաղանկատվացի, «Պատմութիւն Աղուանից», Բ, 48:

թե՛ Հայաստանի և թե՛ Վրաստանի համար: Վրաստանում այդ շրջանից սկսվում է շինարարական բոլոր գործունեությունը, հողակալ և երկնակաց տաճարների կառուցումով:

«Մեծամեծ վանորայք վրաց ի դիպն, հախով[1], Ռշկ և Իշխան, որ յար և նման տչ գոյնոցա, բայց թէ լինի միայն Սուրբ Ստիի ի Կոստանդնուպոլիս»⁶:

ՄՅԵՆԹԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՆԻՍՏ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԸ

Անիի Կատրամիդե հայոց թագուհու ծախքով կառուցված Կաթողիկեի (Մայր Եկեղեցու) և Զվարթնոցի նմանողությամբ կառուցված Գագկաշեն տաճարին հասակակից է վրաց Բագրատ Գ թագավորի կառուցած Մայր Տաճարը Քութալիսում. նմանապես՝

⁶ Ըստ ժե՛ դարի նշանավոր հայ ուղեգիր Հակոբ Կարենցու, «Տեղագիր Վերին Հայոց», հրատ. Կ. Կոստանյանց, Վաղարշապատ, 1903 թ., էջ 17:— «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դ. դ.», հատ. II, կաղմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956 թ., էջ 554:

ԺԱ դարի առաջին կեսին սկսվում և ավարտվում է զուլգ հոյակապ Մայր Տաճարների կառուցումը Արևելյան Վրաստանում, մեկը՝ Մցխեթայում, Վախտանգ Գորգասաւլի ժամանակ (ծ դ.) շինված բաղրիկային հիմքերի վրա, մյուսը՝ Կախեթում, Ալազանի գետի աջ ափին՝ Ալավերդիում⁷:

Մցխեթայի Մայր Տաճարի վերակառուցումը, այսինքն՝ ավերված բաղրիկային հարմարեցվելը գմբեթակիր Տաճարի, ընդարձակելով ալն դեպի արևելք և արևմուտք, 5 զուլգ մուլթերով, կատարվում է Մելքիսեդեկ Ա. կաթողիկոսի 1012—1030, 1039—1045 թ.թ.) ձեռնհրեցությամբ և ճարտարապետ Արսուկիսձեի ղեկավարությամբ, որոնց անունները փորագրված են նույն Տաճարի և Տաճարին կից Կաթողիկոսարանի մուտքի ժԱ դարի առաջին կեսի երկաթագիր վրացերեն արձանագրություններում: Ահա այդ արձանագրություններից մեկը, Տաճարի արևելյան պատի վրա (մեր թարգմանությամբ). «Փառաքանի՛ր, Աստված, Քրիստոսով Քարթլիի Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին. ամեն: Կառուցվեց այս սուրբ եկեղեցին ձեռամբ նոցա տրուպ ծառայի՝ Արսուկիսձեի: Աստված հանդիստ պարգևի նրա հոգուն»:

Մյուս արձանագրությունը փորագրված է հյուսիսային պատի վերին մասում, լուսամուտից՝ բարձր, ճարտարապետի աջի և անկյունաշափի խորհրդանիշը արտահայտող բարձրաքանդակի կողքին, աջից, այսպիսի բովանդակությամբ (մեր թարգմանությամբ. «Ձեռն ծառայի [Աստուծոյ] Արսուկիսձեի. ողորմի [ասացէք]»⁸:

Պատմա-մատենագրական տվյալներով այժմ ապացուցված է, որ Տաճարի վերակառուցումը ավարտվել է 1029 թվականին:

Մցխեթայի Մայր Տաճարը հետագայում վնասվել է մոնղոլական և մանաւանդ Լանգթեմուրի արշավանքների ժամանակ և հիմնովին վերանորոգվել է Ալեքսանդր Ա Մեծ արքայի (1412—1443 թ.թ.) հոգատարությամբ: Նմանապես, մի քիչ ուշ վերականգնվել է փոլ եկած գմբեթը, թեև ավելի փոքր չափով (ցածր), քան պիտի այն լիներ ժԱ դարում:

7 Այս Ալավերդին չպետք է շփոթել Հայաստանի Ալավերդի (քաղաքի, կայսրանի, պղնձահանքի) հետ:

8 Արձանագրությունների վրացերեն բնագրերը տե՛ս Լ. Մուսխիշվիլի, «Մցխեթայի Սվնաի ցրովելի Տաճարի հնագույն արձանագրությունները և նրանց առնչությունը Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի կտակի հետ». «Ars Georgica», I, Թբիլիսի, 1942 թ., էջ 136—137 (վրացերեն):

Վերջին ժամանակներում Տաճարի նորագործներից մեկն է հանդիսացել Դոմենտի Գ. կաթողիկոսը (1660—1676 թ.թ.), որի մահվան թվականը՝ 1676 թ. սեպտեմբերի 23՝ արձանագրված է Տաճարի արևմտյան սրահի հարավային պատի վրա փորագրված հիշատակարանում վրացերեն բոլորագիր տառերով ոմն «Տուլժ մեղապարտ Ասլամազ Դարաշվիլու» ձեռքով, տարեթվի նշումով հայատառ գրովյամբ և ըստ հայկական տոմարի՝ ՌՃԻԾ (1676):

Նրկար դարերի ընթացքում կրած փոփոխություն-վերակառուցումներից հետո Մրցխեթայի Մայր Տաճարը, որը հիացնում է այցելուին իր բազմազան և հարուստ քանդակագործությամբ, իր այժմյան վիճակում տևի 58 մետր երկարություն, 25 մետր լայնություն և 65 մետր բարձրություն:

ԺԱ դարի առաջին կեսին Մցխեթայի Մայր Տաճարի վերակառուցման աշխատանքներին ղուգահեռաբար Տաճարի բակում՝ արևմտյան կողմից՝ կառուցվել է երկհարկանի Կաթողիկոսարանը (Վեհարանը), որից մեկ հասկ են միայն կիսալին պատերը: Կաթողիկոսարանին կից եղել է Տաճարի բակի մուտքը: Կիսավեր կամարի վրա նկատվում է վրացերեն երկաթագիր տառերով փորագրված արձանագրության մնացորդը, ուր կարդացվում է Տաճարի վերակառուցող Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի անունը, որի գերեզմանը գտնվում է Մայր Տաճարի ներսում՝ հարավային պատին կից: Այս դամբարանի մուտքը կա նաև մի այլ դամբարան, որը ենթադրվում է լինել Դոմենտի կաթողիկոսի դամբարանը:

Տաճարը շրջապատված է պարսպով, որն ունի քառակուսի հասակագիծ, անկյուններում զբաղեցնում են աշտարակներով, որ ժԸ դարի գործ է համարվում:

ԺԱ դարի կեսին կամ երկրորդ կեսին նույն Մցխեթայում, երբեմն Ս. Նինոյի (Նունի) ապրած վայրում, պարսեդի և աղոթատուն-մատուռի կից (որը Վրաստանի առաջին եկեղեցին է համարվում և վերանորոգված ձևով է հասել մինչև մեր օրերը), վրաց առաջին քրիստոնյա թագավոր Միրիանի (Միհրանի՝ «առաջնորդին վրաց» — ըստ հայ պատմիչների) և նրա կողակից Նանայի դամբարանների վրա, հիշյալ մատուռից դեպի հարավ-արևմուտք, կառուցվում է քառասյուն գմբեթակիր մի տաճար, որը կոչվում է Սամթավրո, այսինքն Խշառնակա՛ն: Սա ևս դրսից զարդարված է բավականին ճոխ քանդակագործությամբ: Հարավից, հյուսիսից և արևմուտքից կցված սրահները, իհարկե, հետագա դարերին են պատկանում: Տաճարի մեջ, հարավ-արևելյան անկյունում, ըստ ավանդության, զուլգ են տրվում հիշյալ թա-

զավարի և թագուհու դամբարանները՝ ժԹ դարում նորոգված տապանաքարերով և տապանազիրներով: Տաճարի բակում, հյուսիս-արևմտյան անկյունում, գտնվում է կռահարկ դամբարանադաշտը, կառուցված ժԶ դարում, իսկ հարավ-արևմուտքից՝ դանաձև աշտարակ-ամրոց, հավանական է նույն դարի:

Սամթավրոն և նրա շրջակայքը ժԹ դարի սկզբից վերածված է կռահարկ անապատի, որն իր գոյությունը շարունակում է մինչև այսօր: Տաճարը կրում է «Պաշտակերպութիւն Տիարն» անունը:

Մցխեթայի Սվնաթի ցխովելի Մայր Տաճարի և Սամթավրո տաճարի կառուցման շուրջը վրաց բանահյուսության մեջ կա շատ հետաքրքիր և հատկանշական մի ալիանդություն, ըստ որի Մայր Տաճարը կառուցել է վարպետի աշակերտը, իսկ Սամթավրոն՝ ինքը վարպետը: Կառուցումից հետո Մայր Տաճարը՝ համեմատությամբ մյուս տաճարի, ստացվել է ավելի շքեղ ու հուշակալ, և դրանից դառնացած վարպետը կրտսերն է իր աշակերտի ձեռք, որ և ամփոփել է Տաճարի հյուսիսային պատի վերևի մասում, լուսամուտից բարձր, ուր ճարտարապետի խորհրդանշել է դիտվում, այսինքն ձեռքի և անկյունաշափի բարձրաքանդակը, համապատասխան արձանագրությամբ հանդերձ⁹:

Ցավոք սրտի պիտի արձանագրել, որ զույգ Տաճարների հին պատկերազրույթներից շատ քիչ բան է հասել մեզ, որովհետև նրանց պատերը ներքուստ ծնկվել են ժԹ դարի 40-ական թվականներին: Նորանի հին խաչկալաներից էլ մնացել է միմիայն Սամթավրոյինը՝ ժԴ—ԺԵ դարերից:

Մցխեթայի պատմական հուշարձաններից ամենահինն է այսպես կոչված «Անտիոքի» եկեղեցին, քաղաքի ծալքին, Արագվի գետի

աջ ափին: Դա՝ Զ դարի եռամյակ բազիլիկայի մնացորդ է (քանի որ մեզ հասել է շենքի միմիայն մի երրորդական մասը): Եկեղեցին ուղիահասցի զոտվ կապված է եղել բլրի Ս. Խաչի հետ, այնպես որ այստեղի ժամապարը միջին խորանի պատահանից դիտելիս է եղել Ս. Խաչը: Եկեղեցին համարվել է Անտիոքի Պատրիարքարանի վանատունը:

Զ—է դարերում կառուցվել է բլրի (ըստ Մ. Խորենացու և Ա. Վանանդեցու)՝ «Զվարի»-ն, այսինքն Ս. Խաչ կոչված կոմպլեքսը, որ բաղկացած է մեծ և փոքր տաճարներից, ինչպես նաև ուրիշ շինություններից, որոնք այժմ կիսավեր են ու ամայի: Դրանցից մեծը, որի սեղանը (բնմը) եկեղեցու կենտրոնում է եղել և է, գրմբի տակը, հիշեցնում է Ս. Էջմիածնի Իջման Սեղանը՝ Տաճարի կենտրոնում¹⁰: Այն կառուցվել է Ս. Հովհաննիսի տաճարի հետ միաժամանակ և միանման հատակագծով, իբրև կենտրոնադրեթային տեսարանի, միայն այն տարբերությամբ, որ Ս. Հովհաննիսի հատակագիծը սկզբից քառանկյունի է՝ մեջը տեղավորված քառաբախ խաչով և չորս ավանդատներով անկյուններում, մինչդեռ Զվարին ներկայացնում է իրենից սկզբից քառաբախ խաչ, անկյուններում չորս ավանդատներով, որ շրջապատված է քառանկյունով: Այսպես թե այնպես, երկուսն էլ հայ և վրաց արվեստագետների միասնական ստեղծագործության արդյունք են, երկու ազգային ժողովուրդների մշակութային հանճարի արդասիք¹¹:

Մցխեթայի Մայր Տաճարը մեծ դեր է կատարել վրաց ժողովրդի պատմության և մշակութի դարգացման գործում, ինչպես Ս. Էջմիածինը հայ ժողովրդի կյանքում: Վրաց ազնիվ և տաղանդավոր ժողովուրդը, իր հոգու բովանդակ ջերմությամբ, սիրել է Մցխեթան և կապված է մնացել իր համազգային ամենահին ու պատմական այդ սրբալույսի հետ:

⁹ Կարևոր է նշել, որ ճարտարապետի բարձրաքանդակ խորհրդանշելը ձեռքի (աջի) փորագրությամբ առկա է ոչ միայն Սվնաթի ցխովելի տաճարի պատի վրա, այլև այլուր, օրինակ, Իմերեթի Գուլամգիսանի, Լեխումիի Մցխեթայի, Հարավ Օսեթի կարգվիսի, Հյուսիսային Օսեթի Թխաբա-նդդի և այլ եկեղեցիների պատերի վրա: Մանրամասն տե՛ս մեր ուսումնասիրության մեջ՝ «Рельефы руки на памятниках материальной культуры феодальной Грузии», Վրացական Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակություն, Թբիլիսի, 1957 թ., էջ 109—130 և նկարները՝ 8, 10—13:

¹⁰ Այս մասին տե՛ս մեր հոդվածները «К вопросу об устройстве алтаря в древней Грузии», «Христианский Восток» (Петроград), т. IV, стр. 310—312: «Վեմբար», «Հովիտ», (Թբիլիսի), 1916 թ., № 3:

¹¹ Հմմտ. Ռ. Աղաբաբյան, «Վրաստանի և Հայաստանի գմբեթավոր շենքերի կոմպոզիցիան», Երևան, 1950 թ. (ռուսերեն):

